

## Orgulje crkve sv. Marije „Gusarice” u Komiži

Ivan Faulend-Heferer

*ELABORAT za konzervaciju i restauraciju orgulja crkve sv. Marije »Gusarice« u Komiži na otoku Visu radni je dokument, vezan uz konkretan slučaj i konkretan predmet pisan u sažetom obliku te praksi i profesiji primjerenim terminima i formulacijama. U konzervatorsko-restauratorskom postupku on predstavlja prvi i važan korak u pristupu danoj problematici.*

*No usprkos tome ovaj prilog mogao bi biti informativan i interesantan širem čitateljskom krugu »Sv. Cecilije«. Prvo stoga što obrada orgulja u najrazličitijim vidovima spada odavno u njezinu domenu, i drugo, što smatram da informativnim, teoretskim i općim prikazima trebaju stati uz bok i oni izvedbene, efektivno-stvaralačke prirode, jer se jedino u simbiozi obaju činilaca mogu postići stvarni rezultati.*

»Fr. Stephanus Killarevich Polonus e Cracovia fecit anno 1670. Joseph Girardi Bassanensis refecit et ampliavit anno 1861.« (Natpis na desnoj bočnoj stijeni kućišta orgulja)

C. Fisković (Spomenici otoka Visa od IX. do XIX. stoljeća — *Viški spomenici*, Split, 1968) opisujući smještaj orgulja na bogato izrezbarenoj i išaranoj renesansno-baroknoj drvenoj pjevnici, citira riječi F. Bulića, prema kojima su ove orgulje s 11 registara najstarije sačuvane u Dalmaciji (*Orgulje glasovitih umjetnika po crkvama u Dalmaciji*, sv. Cecilija, Zagreb 1918).

### I.

*Stanje orgulja in situ prigodom pregleda od 5. 11. 1977.*

### PRELIMINARNI NALAZ

*Manualna klavijatura* od četinara (ariš?) ima 54 tipke C-f<sup>'''</sup>, ali 50 tonova sa skraćenom dub. oktavom C/E-f<sup>'''</sup>. Donje (bijele) tipke obložene su pločicama od kosti ili roga, a gornje (crne) tipke imaju polutonove od ebanovine.

*Traktura* je izvedena pomoću spojnicama od mjedene žice Ø 1,5 mm i željeznim redukcijama Ø 3,5 u donjem i 3,5 i 7 mm u gornjem pojasu učvršćenim na podložnoj dasci od četinara (ariš?) s kromatskom (!) numeracijom 1—54. Redukcije (4) za kromatske tipke u basu dodane su i imaju Ø 5 mm.

Radzjelba bas-diskant na tipkama e'/f'.

Terza mano f'-f<sup>'''</sup>, redukcije Ø 5 mm.

*Pedalna klavijatura* C-a od četinara, oblozi tipaka od hrastovine. Međutim 18 tipaka ima 18 tonskih željeznih vratila Ø 7 mm.

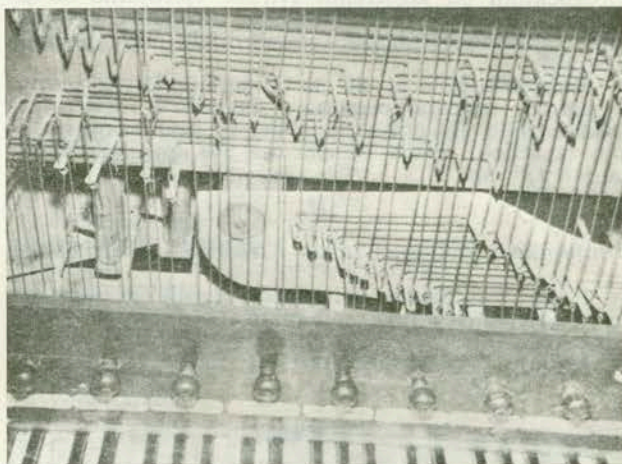
*Manual* je čvrsto spojen na pedal mjedanim spojnica Ø 1,5 mm preko željeznih redukcija Ø 3,5 mm. Na vjerovatno originalnoj redukcijaskoj dasci od ariša(?) originalna numeracija 1—17 što ukazuje na opseg pedala C/E-gs, tako da je tipka, a'u pedalu vjerovatno uključivala reg. TAMBURO.

Iznad spomenute redukcijske daske dodana je još jedna daska od četinara sa širokim žilama s 5 željeznih redukcija Ø 9 mm za tipke C-E (?).

Pedalni registri »Contrabassi« (8' ?) i »Bombarda« 8' (Tromba reale) imaju opseg od 12 tonova A-gs (?).

*Registratura*: desno od klavijature nalazi se 16 pokrivenih rupa u 2 vertikalna niza za registarske po-

vlačnice. Ove se sada nalaze, 12 po broju, u horizontalnom nizu iznad klavijature, s time da je 10 registarskih manubrija (u dispoziciji koja slijedi označeno br. 2—11) u jednom redu, a dva (br. 1 i 12.) iznad krajnjih tj. iznad manubrija br. 2. i 11. Nazivi registara napisani su na papirnatim etiketama, koje nisu orginalne.



Man. redukcija i Terza mano. Dio regist. manubrija i klavijature (Slika 18)

### Fonički fundus

#### SADAŠNJA DISPOZICIJA

1. Bobarda 8' — jez. — 12 svirala A-gs?
2. Contrabassi — 8', 12 svirala A-gs?
3. Principale bassi — dub. svirale od drva, prosp. kositar (znatno oksid.)
4. Principale soprani
5. Voce umana — od f'
6. Ottava
7. Decimaquinta
8. Ripieno, 4 reda — manjkaju sve svirale
9. Ottavino militare — od f' manjkaju sve svirale
10. Flauto Reale, kon. — od f'
11. Flauto di 4' cil. sada 8' od c, dub. okt. od Princ.
12. Oktava ... (terza mano od f')

Sve limene svirale, osim prospektnog Principala, su od olova s manjom legurom kositra, drvene svirale (dub. od Principala, c, cs od Flauto di 4, vjerovatno nekoliko dubokih Ottave, svih 12 Contrabassa i isto toliko rezonatora Bombarde 8' uklj. njezina postolja) od mekog drveta, vjerovatno jelovine premazane bolusom.

Postojeće su limene svirale, kako u prospektu tako u unutrašnjosti orgulja — osim određene dotrajalosti olovnog i kositrenog lima uslijed erozije i oksidacije — lošim manipuliranjem znatno oštećene: iskrivljene, izgriježene, izlomljene, izderane, loše dolemljivane. Priložena fotodokumentacija to zorno prikazuje.

Apsolutna visina tona odgovara pri 20°C otprilike 433 Hz za ton gs.

*Manualna zračnica*, izrađena od orahovine, ima 15 registarskih pomicaljki. Prve dvije su zakočene i pripadaju registrima Tromboncini bassi i soprani, za koje manjkaju u cijelosti svirale (jezičnjaci), ali postoje sviralne grede u bazi prospekta. Na registarsku povlačnicu br. 8. Ripieno spojene su 4 pomicaljke (za XIX, XXII, XXVI i XXIX), a na br. 11. Flauto di 4' dvije (za Flauto in VIII bassi i soprani).

U zračnoj komori prebrojano je 52 tonskih ventila, čije mjedene opruge imaju  $\varnothing$  1,5 mm. Kožne pulpete su istrošene i dotrajale.

*Pedalna zračnica* od ariša (?) s 2 registra po 12 tonova. Pulpete dotrajale.

*Mijehovi*: opskrbu svirnim zrakom od 60 mm V/S vrši klinasti crpeći mijeh na nožni pogon i klinasti zračni magazin preko drvenih zračnih kanala od jelovine premazane bolusom.

Montirano je 1-fazno, 220 V, električno puhalo LAUKHUFF od 8 m<sup>3</sup>/min, 120 mm V/S.

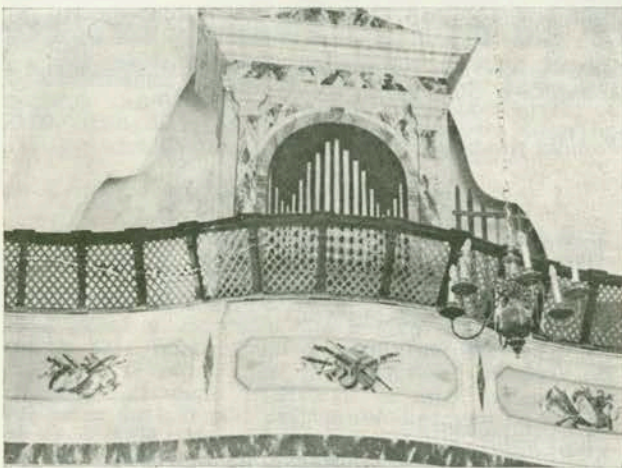
*Kućišta*, talijanskog tipa s jednopoljnim baroknim prospektom od kositrenih svirala, vjerojatno od jelovine iznutra premazane bolusom a izvana u gornjem dijelu marmorizirano, u donjem dijelu prelićeno sivo i smeđe.

Dubina kućišta je 150 cm od čega je 42 cm dodano straga za smještaj pedalne zračnice s 2 registra, širina kućišta 226 cm tome s desne strane dodano 31 cm za mijeh. Visina kućišta cca 500 cm, dodatak za mijeh 130 cm.

## II.

### Umjetničko-povijesne, stilske i tipološke determinante

Kako je u uvodu navedeno, orgulje je sagradio 1670. Stjepan Kilarović iz Krakova, a prepravio i proširio Josip Girardi iz Bassana 1861. godine. Dok nam je djelovanje J. Girardija poznato, dotle o onom S.



Orgulje (prospekt) na ovalno izbočenoj srednjoj pjevnici (Slika 11).

Kilarovića ne znamo ništa, osim ovog njegovog djela, koje nosi nedvojbene karakteristične mletačkog baroknog orguljarstva. U drugoj polovici XVII. stoljeća ovo je bilo — na klasičnim osnovama — pod snažnim utjecajem lombardijske tradicije posebno saksonskog graditelja E. Casparinija, koji je, kao i ostali sa sjevera dolazeći majstori, prihvatio talijanske tekovine u orguljarstvu. U XVIII. st. ustoličila se je poznata mletačka orguljarska škola, čiji je obnovitelj i rodonačelnik bio Petar Nakić.

Tako se do kraja XVII. st. i na mletačkom području od registara Flauta ne susreće CORNETTA (1 3/5') kao jednorodni registar. Naprotiv, česti su FLAUTO in VIII (4') i FLAUTO in XII (2 2/3'), koji posljednji dobiva istaknutu funkciju principalske alternative. TROMBONCINI (8') u bazi prospekta je

uveo spomenuti Casparini (1623—1706), što je kasnije preuzela i Nakićeva škola, kod koje je skoro neizostavno zastupljen i reg. CORNETTA.

*Giuseppe Girardi* sagradio je dvoje nove orgulje u Istri, 1844. Barban, 24 reg. i 1846. Grožnjan, 17 reg. Oboje orgulje imaju Flauto in VIII bassi i soprani (4'), Flauto militare (soprani 2') i Flauto reale (soprani 8'), nemaju Cornettu (soprani 1 3/5'), dok Flauto in XII (2 2/3') imaju samo one veće orgulje u Barbanu.

Ovdje je već prisutno odstupanje od Flauto in XII i pogotovu od Cornette, što se u mletačkom orguljarstvu očituje od polovice XIX. st.

Željezne registarske povlačnice s metalnim jabučastim manubrijima (mjedanim u Barbanu) smještene su u dva vertikalna niza (registri di ripieno i registri di concerto) desno od klavijature.

Opseg klavijature u manualu je 50 tipaka C/E — f'' i u pedalu 17 tipaka C/E — gs.

Razdjelba na bassi i soprani je na tipki cs'/d'.

Od pomoćnih registara oboje orgulje imaju Rolante (Tamburo), koji pokreće ped. tipka »a«, pedalet za Tiratutti i pedalet za Terza mano.

Opskrba svirnim zrakom pomoću nabornog zračnog magazina (mijeha). (cfr. G. Radole, L'arte organaria in Istra, Bologna 1969. p. 85 i 121).

Nadalje je Girardi 1856. »restaurirao, povećao i usavršio« orgulje u Pučišću na Braču, koje je sagradio 1793. G. Moscatelli iz Mletaka. Na temelju vlastitog očevida i Memoranduma od 15. 10. 1972. orguljara Patricka Collona iz Bruxellesa te studioznog postupka restauriranja, koje je Collon obavio 1973. i slijedeće godine, zapažamo, da su poslije spomenutog zahvata Girardija u 1856. orgulje u Pučišću u svojoj dispoziciji imale registar FLUTTO REALE (soprani 8') i FLAUTO MILITARE (soprani 2'), što je karakteristično za Girardija. Uvođenje tih registara svojstveno je i za još neke mletačke orguljare druge polovice XIX. st., kao i pojava eliminiranja Cornette (soprani 1 3/5') odn. njezino pretvaranje u Flauto ili Ottavino (soprani 2'). Također, ako je u starijim orguljama postojao ped. jezičnjak Trombone, on je pretvoren u TROMBA REALE, a u manual se uvodi pom. registar TERZA MANO.

To je višestruko dokumentirano, tako npr. prilikom mog najnovijeg rada na orguljama župne crkve u Milni na Braču, kao i na drugim orguljama (cfr. G. Radole o.c. kao npr. Nakićeve orgulje u Piranu (sv. Juraj) i Lovreću, te G. Callidove orgulje u koparskoj katedrali, gdje je Bazzani 1891. prepravio Cornettu (1 3/5') u Ottavino (2)).

Iz toga vremena datiraju proširenja opsega manualne i pedalne klavijature, uz eventualnu primjenu kromatike u dubokoj oktavi te s dodatkom nove male zračnice u diskantu.

P. Collon je na orguljama u Pučišću među ostalim zapazio još slijedeće:

- Svirale C, D, E u svim registrima pretvorene u E, Fis, Gis grubo su iskvarene (Nespretni pokušaj »kromatizacije« kratke oktave, očito poslije Girardija, o.p.).
- Man klavijatura C/E-g3 s razdjelbom e'/f' od Girardija, Man. klavijatura C/E-c3 s razdjelbom cs'/d' od Moscatellija (bivša kl.).
- Tipka od orahovine obložena šimširom i obojenom orahovinom (polut.) od Girardija. Klav. stranice, man. redukc. daska i ped. redukcije od Moscatellija.
- Manualna zračnica od orahovine i vjerojatno pedalna zračnica iz jelovine od Girardija. 45 man. svirnih ventila pripada Moscatelliju.
- Pretežni dio foničkog fundusa uklj. čitave registre pripada Girardiju. Tako i Tromba reale u pedalu.
- Ručni pogon mijeha, prvotno vjerojatno na užu, kasnije preuređen na polugu. Sada elektr. puhalo spojeno na jedan mijeh kao regulator, drugi mijeh, sada suvišan, ostavljen kao svjedočanstvo.

— Kućište orgulja iz jelovine, originalno od Moscatellija.

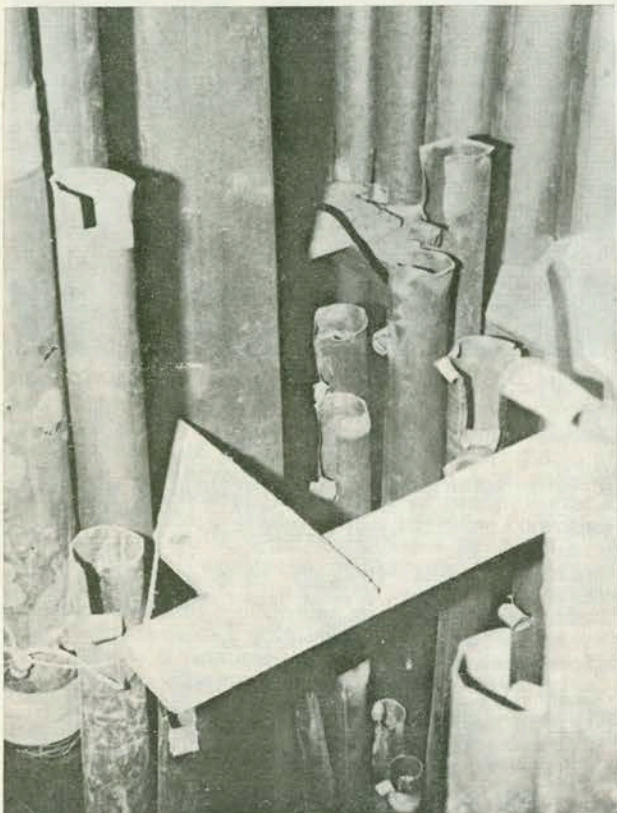
Na temelju svojih istraživanja Collon zaključuje, da se ovaj instrument u svojoj izmijenjenoj ukupnosti (»quasi-totalité») može smatrati kao Girardijev, te ga je Collon u tom smislu i restaurirao.

Navodimo i vrlo primjerene riječi iz navedenog memoranduma P. Collona: »Il est certain q'un relevage systematique de tout l'instrument pourra encore nous apprendre beaucoup de choses«. U opisu restauratorskog postupka I. faze 1973. još kaže: »Nous ignorons la raison pour laquelle l'instrument fut entiere-ment reconstruit 63 ans après son inauguration«.

### III.

*Presumtivne dispozicije S. Killarevicha (1670) i J. Girardija (1861) i drugi relevantni konstruktivni i fonički elementi orgulja u Komiži*

Iako ta dva majstora dijeli skoro 200 godina, oni pripadaju istoj umjetničkoj školi i uz izvjesne male modifikacije istom stilskom razdoblju. Stoga ostvarenje obojice u ovom opusu treba s punom pažnjom respektirati pri restauriranju, dok sve izmjene, koje su nastale na orguljama poslije Girardija, a diraju u bit i integralnu cjelinu djela, treba eliminirati.



Limene svirale s razderanim tonskim duljinama. Zavrpe korpusa (slika 14).

U I. pogl. donijeli smo sadašnju dispoziciju orgulja. Očito je da ona datira iza Girardija. Registar br. 8. Ripieno sastavljen je od prijašnjih 4 registara ripiena (XIX, XXII, XXVI i XXIX). Tada je izvršena promjena položaja registarskih povlačnica iz vertikalnog u dva niza desno od klavijature u opisani horizontalni iznad klavijature.

Na osnovi analize iz II. poglavlja možemo rekonstruirati dispoziciju i umjetničku fizionomiju orgulja u izdanju Kilarevića i Girardija.

*Kilarević (1670)*

MANUAL C/E — c''' 45 tipaka  
Razdjelba bassi-soprani na tipki cs'/d'

1. Principale bassi
2. Principale soprani
3. Ottava
4. Decimaquinta
5. Decimanona
6. Vigesimalseconda
7. Vigesimalsesta
8. Vigesimalnona
9. Voce umana
10. Flauto in VIII bassi
11. Flauto in VIII soprani
12. Flauto in XII
13. Cornetta
14. Tromboncini bassi
15. Tromboncini soprani

PEDAL C/E — gs, 17 tipaka

16. Contrabassi, 12: svirala

Kao pom. registar mogao je fungirati Tamburo, akustički bubanj, koji se pokretao 18. ped. tipkom »a«.

Zatim Tiratutti, koji se je vjerojatno pokretao pedaletom.

*Girardi (1861)*

MANUAL C/E — f''' 50 tipaka (sada man. klav. C-f''' 54 tipaka)  
Razdjelba bassi-soprani e'/f'

1. Principale bassi
2. Principale soprani
3. Ottava
4. Decimaquinta
5. Decimanona
6. Vigesimalseconda
7. Vigesimalsesta
8. Vigesimalnona
9. Voce umana
10. Flauto reale
11. Flauto in VIII bassi
12. Flauto in VIII soprani
13. Ottavino militare
14. Tromboncini bassi
15. Tromboncini soprani

PEDAL C/E — gs 17 tipaka

16. Contrabassi
17. Tromba reale, 12 svirala

Pomoćni registri: Tamburo na ped. tipki »a«  
Tiratutti  
Terza mano

Uspoređujući obje dispozicije, vidimo, da je Ripieno (br. 1.—8.) ostao u oba izdanja isti. Registri »di concerto« (br. 9.—15.) pretrpjeli su tu promjenu, da je umjesto br. 12. Flauto in XII u prvom izdanju došao 10. Flauto reale u drugom izdanju i na mjesto 13. Cornetta u prvom imamo 13. Ottavino militare u drugom izdanju.

Još je u drugoj dispoziciji u pedalu dodana Tromba reale, a od pom. registara Terza mano.

Kućište orgulja, koje vjerojatno potječe od Kilarevića, proširio je u dubinu (cfr. I. poglavlje) Girardi, kako bi u pedalu dodao jezičnjak Tromba reale.

Mijeh je preuređen na nožni pogon sa klinastim crpećim i spremišnim mijehom.

Klavijature, redukcije i registratura pretrpjele su velike izmjene koje upućuju na zahvate iza Girardija i koje su strane integralnoj cjelini opusa, kako je to vidljivo i na izmijenjenoj fonici, čiji fundus nesumnjivo pripada Kilareviću ili Girardiju.

U najtežem je stanju fončki fundus, kako je to već prikazano u I. poglavlju. Svirale, mahom limene, devastirane su bezobzirnim i grubim postupkom, koji je jamačno uslijedio poslije Girardija i u novije vrijeme po zasad nepoznatim i nestručnim interventima.

U želji da instrument prilagode momentalnim potrebama oni nisu cijenili pa ni poznavali integralnu vrijednost fonike pokušavajući instrument nasilno modernizirati kako to pokazuje kromatska impostacija pedala A-gs i sakato upotpunjavanje duboke oktave polutonovima klavijatura. Mnoge su svirale nakon što su premještene na pozicije drugih svirala i drugih registara, razderane u svrhu skraćivanja tonskih duljina, kako bi dale određenju visinu tona, ne mareći za njihov karakter kao individualnog izvora zvuka ni njihovu funkciju u ukupnoj fonici.

Genezu i kvalitetno stanje zračnica nije bilo moguće precizno utvrditi ovim preliminarnim nalazom, te će pravo stanje ovih središnjih organa instrumenta trebati analizirati tokom prve faze restauratorskih radova. No u cjelini zračnice, manualna i pedalna, sigurno pripadaju Kilareviću ili Girardiju.

#### IV.

##### Opći i konkretni kriteriji prioriteta za restauriranje i konzerviranje

Prije restauriranja i konzerviranja jednog zvučnog spomenika treba odrediti slijedeće kriterije:

- starosna i povijesna vrijednost
- umjetnička vrijednost
- ambijentalno-likovna i akustička vrijednost
- mogućnost autentične restauracije s obzirom na sačuvanost izvornih elemenata i ev. arhivskih podataka
- rentabilnost restauriranja s obzirom na recentno stanje
- postupak i troškovnik konzervatorsko-restauratorskih radova

Naše mišljenje za orgulje u crkvi sv. Marije (Gospe) »Gusarice« u Komiži na otoku Visu:

a) najviša ocjena nacionalnog značaja, budući da se radi o »najstarijim sačuvanim orguljama u Dalmaciji« (Bulić). Nadalje je značajna i opća vrijednost, jer ove orgulje predstavljaju rijedak dokumenat svoje epohe. Malo je sačuvanih orgulja mletačkog tipa iz XVII. st., a u našim krajevima koliko nam je poznato, one su uz onaj C. Benija u Labincima jedini primjerak, a sigurno zasad jedino poznato djelo S. Kilarevića.

b) Od posebnog je interesa okolnost, da Kilarević prethodi Piaggi i Nakiću, koji se smatra utemeljiteljem barokne mletačko-dalmatinske orguljarske škole. Proučavanje Kilarevićeva djela u Komiži može stoga dati važne znanstvene spoznaje povijesno-umjetničkog značaja, i koje prethodi plejadi velikih umjetnika, čija su djela prisutna u našoj i susjednim zemljama. Ove orgulje predstavljaju ishodišni ali već na renesansnoj tradiciji sazreli primjerak jednog novog, 200 godina kasnije, do posljednje konzekvence dovedenog razdoblja orguljarske umjetnosti.

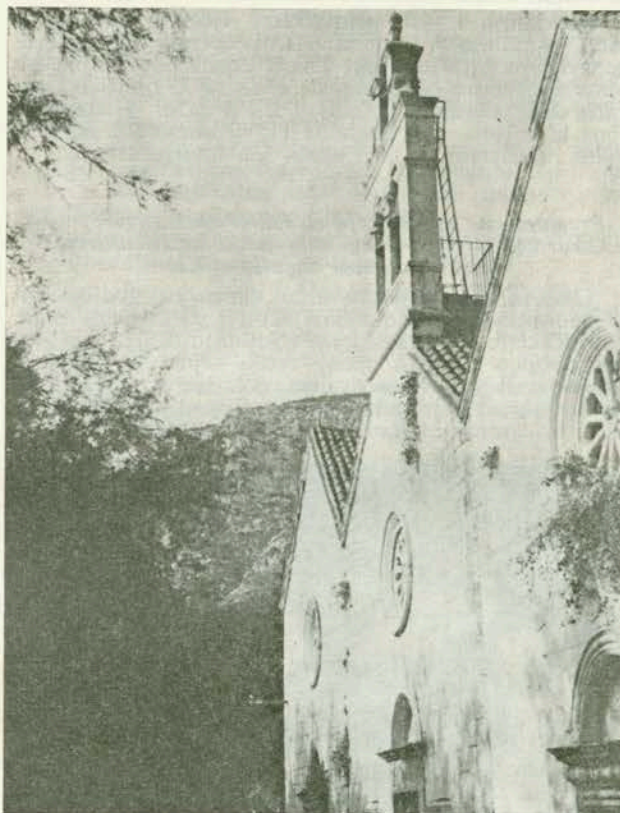
c) Crkva Gospe »Gusarice« u Komiži po svojoj kompoziciji, koja se sastoji od »tri združene crkve s tri spojena, ali u zabatima odijeljena i istaknuta trokuta pročelja« (C. Fisković, o.c.), i smještaju na obali šljunčane i borovima obrasle pitome uvale na desnom rubu Komiže predstavlja jedinstveno renesansno sakralno zdanje iz polovice XVI. st.

U ambijent se crkve čudesno harmonično i ujedno markatno (kroz sve tri lađe) uklapa prekrasni i jedinstveni drveni kor sa baroknim orguljama iz 1670. godine, čije zvučno-akustičko urastanje u prostor treba ponovno otkriti.

d) Potrebno je poduzeti temeljiti studij orgulja Kilarević-Girardi, koji se može obaviti u I. odn. preliminarnoj fazi restauriranja orgulja.

e) Rentabilnost restauratorskog zahvata treba procijeniti u vidu vrednovanja prema toč. a), b), c) i d). Preliminarno-preventivnu fazu zahvata treba izvršiti u svakom slučaju, kako bi se orgulje sačuvala kao povijesni dokument i svjedočanstvo svog vremena.

f) Zasad je moguć samo spomenuti preventivno-preliminarni zahvat i izvršenje I. faze restauratorskih radova, koji bi omogućili, da se instrument umjetnički vrednuje i ujedno osposobi za sakralnu upotrebu, što će opravdati uložena sredstva od strane vlasnika orgulja.



Pročelje trostruke crkve s preslicom na srednjem zabatu (sl. 1).

#### V.

Fotodokumentacija (prigodom pregleda in situ 1977.)

sl. 1. — 10.: crkva i pjevnica,

sl. 11. — 20.: orgulje

- Pročelje trostruke crkve s preslicom na srednjem zabatu
- Preslica — zvonik s 3 zvona (pogled sa žala)
- Srednje pročelje s rozetom
- Srednje pročelje s rozetom i zvonikom
- Portal srednje crkve
- Drvena pjevnica, desna strana gled. prema oltaru (pjevnica se proteže kroz sve tri crkve)
- Detalj bogato rezbarene rešetkaste ograde pjevnice
- Išarane stropne kasete ispod pjevnice
- Drvena oslikana propovjedaonica (desna crkva)
- Kameni sekstagonalni bunar s isklesanim tabloima (na ograđenom dvorištu pokraj desne crkve)
- Orgulje (prospekt) na ovalno izbočenoj srednjoj pjevnici
- Prospektne kositrene svirale s vidljivim oštećenjima i lem-ljenim zakrpama
- Prospektne svirale odostraga — razderani izrezi za ugodbu
- Limene svirale s razderanim tonskim duljinama. Zakrpe korpusa.
- Dio fundusa limenih (olovnih) svirala, koje su iskrivljene, izgječene, razderane, iskrpane. Prazne rupe rastera za manjkajuće svirale (kompl. registri Ripiena 19a, 22a, 26a, 29a i Ottavino)
- kao 15.
- Svirale ped. reg. Tromba reale (postolje, glave, grlo, jezič., rezonaj.)
- Man. redukcije i Terza mano. Dio reg. manubrija i klavijature)
- Pogled u man. zračnu komoru s kožn. pulpetama, mjed. spojnicama, tonskim ventilima i mjednim oprugama).
- Pogled u ped. zračnu komoru s... (kao 19.), vidlj. i mjed. zatici.

Prilozi: — legendirani fotosi (20) u crno bijeloj tehnici  
— troškovnik I. (preliminarne) faze rest. radova